

דרכי לימוד ודרכי הוראה בישיבות צרפת ואשכנז בהשוואה לישיבות בבל בתקופת הגאונים

תקציר

תקופת הפריחה של ישיבות צרפת ואשכנז יכולה להיחשב – כהמשכה של תקופת האמוראים.

במאמר זה אנו מבקשים להצביע על אחד מן הגורמים החשובים ביותר לתחייה תרבותית זו, והוא דרכי לימוד ודרכי הוראה, שנתחדשו בישיבות צרפת ואשכנז – בדומה לאלו שהיו נהוגות בישיבות האמוראים. שיטות אלה הן שאפשרו את הפריחה התרבותית הגדולה הזאת.

לשם כך אנו מציגים כאן תמונה של שני עולמות: עולמה של ישיבת בגדד בתקופת הגאונים ושיטת הלימוד ודרכי ההוראה שנהגו בה – לעומת עולמן של הישיבות הצרפתיות והאשכנזיות מבחינת האווירה ומבחינת דרכי הלימוד וההוראה, שהיו נהוגות בהן.

מן המפורסמות היא העובדה, כי בין המאות ה-11 וה-12 הייתה פריחה גדולה מאד בלימוד התורה בישיבות צרפת ואשכנז¹:

בתקופה זו אנו מזהים תחייה אינטנסיבית בלימוד התורה בישראל, והיא דומה לתקופה, שבה פעלו האמוראים והישיבות בבבל מהמאה ה-3 עד המאה ה-5. רוחב היריעה, עומק העיון והפולפול של האמוראים: רב ושמואל, רב יהודה ורב נחמן, אבאי ורבא, רבינא ורב אשי – מצאו לעצמם ממשכים נאמנים בעיונם ובפולפול של רש"י וחתניו: ריב"ן, רבנו מאיר ובניו: רשב"ם, ריב"ם, ובעיקר – רבינו תם ואחינו, ר' יצחק ברי' שמואל (=הר"י), ותלמידיהם, המכונים "בעלי התוספות".

הפריחה הגדולה הזאת התבטאה הן בריבוי החכמים והתלמידים בישיבות השונות, הן בכמות הגדולה של היצירה הספרותית, שבימי הביניים אינה עוד יצירה אנונימית כבימי התלמוד, וכן ברב-גוניתה של היצירה, שכללה ענפים רבים ומקיפים של יצירה (פירושים למקרא, למשנה ולתלמוד, תשובות, מונוגרפיות הלכתיות, מחזורים, פיוטים ופירושיהם, דקדוק ועוד) – תחומים, אשר לא היה להם דורש בימי אמוראי בבל.

תאריכים: תולדות ישראל ביה"ב, הישיבות בבל בתקופת הגאונים, הישיבות בצרפת ובאשכנז, דרכי-לימוד ודרכי-הוראה.

מילות מפתח: רש"י, בעלי התוספות, ר' שמעיה, ר' פתחיה מרגנשבורג, פרשנות, שאלות ותשובות, קונטרסים, פלפול, דרכי-לימוד ודרכי-הוראה.

1. ראה אפרים א. אורבך, **בעלי התוספות** (מהדורה רביעית), מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 17-18.

לפריחה חסרת-תקדים זו – קיימים גורמים רבים: חלקם – חיצוניים (כמו מצבם המדיני, הכלכלי, והחברתי של היהודים בצרפת ובגרמניה, ואפילו אותו גורם, הידוע בשם "הרנסנס של המאה ה-12"), וחלקם – פנימיים.

במאמר זה אנו מבקשים להצביע על כך, שהגורם המרכזי לפריחה זו הוא דרכי-לימוד ודרכי-הוראה חדשות, שאימצו לעצמם החכמים בישיבות אשכנז, ובעיקר – בישיבות צרפת במאות ה-11 וה-12. וזאת – בשונה מאד מדרכי הלימוד וההוראה, שהיו נהוגות בישיבות הגאונים בבבל, ומאוחר יותר – בישיבות צרפת ואשכנז.

1. ישיבות בבל: ומקומן בחברה היהודית ודרכי הלימוד וההוראה שנהגו בהן

בתקופה זו של סוף תקופת הגאונים וימי הביניים המוקדמים היה לישיבות בבל מעמד מיוחד, וחכמי התורה בהן תפסו את תפקידם ואת תפקיד הישיבה בצורה מיוחדת במינה:

הישיבה לא הייתה בעיניהם מקום, שנועד להפיץ ולהורות תורה לרבים בלבד; בעיניהם הייתה הישיבה, ומדובר בעיקר על הישיבה בבגדד, כעין הסנהדרין של תקופת הבית השני, שתפקידה להנהיג את הציבור ולהוציא פסקים והוראות, שאין עליהם עוררין. העיסוק בתורה התרכז מלכתחילה בקבוצה נבחרת של תלמידי-חכמים, שהוכשרו לשמש מנהיגים רוחניים של הציבור בעתיד. בדרך כלל היו התלמידים – בנים של קבוצה מצומצמת של משפחות, שבניהן ובני-בניהן שימשו בתפקידים שונים בישיבה במשך דורות רבים.

מתפיסה בסיסית זאת נגזרות כמה תופעות, שמעידים עליהן חכמים שונים בני התקופה – כמו העובדה, שרק במקרים מועטים שימשו "זרים" בגאונות, או הטקסיות היתירה, ההוד וההדר וגיוני המלכות, שבהם נהגו ראשי הישיבה. ומכאן – השלכה ישירה גם על סדרי הלימוד ועל דרכי-ההוראה הנוקשים והקבועים ששררו בהן.

ההשוואה בין מעמדה של הישיבה לבין מעמד הסנהדרין – נמצאת כבר באיגרת רב שרירא גאון:²

באגרת זו מתלונן הגאון על שהתמעטו הפניות והתרומות לישיבה.

וכך הוא כותב: "...וכל שכן אתם מחמדינו, שהיו אבותיכם רגילין להיות הוראותיהם ושאלותיהם מן הישיבה ובית הוועד, ואתם הנכם ... משחיתים את המקום הזה בהחרישכם ממנו ובעזבכם אותו... ודעו כי לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבינו – דיברנו אליכם קשות כאלה, כי לכבוד ה' ולכבוד תורתו, למען לא יאבדון ארבע אמותיה. כי אפילו רבתה תורה הרבה מאד במקומות אחרין (=אחרים), ואולם ארבע אמות שלהלכה הנה הם וזאת הצורה, (=הישיבה) הוא במקום סנהדרין, וראשה הוא במקום משה רבינו, ומנהגות סנהדרין מְהִינָה יוצאין וכו'.

חוקר תקופת הגאונים הנודע, לוי גינצבורג, נתן לבו לדימוי זה של הגאון וכך כתב:³

"תיאור זה של הישיבה הבבלית כבית דין של כל ישראל לא על דרך המליצה וההפלגה פנו הגאונים כך להישיבה (=את הישיבה)... אלא שקבעו בכך הלכות גדולות" וכו'.

2. ב.מ. לוויין (מהדיר), **אגרת רב שרירא גאון**, חלק הלוקוטים והנספחים, חיפה, תרפ"א, עמ' XXXVI-I-XXVIII.

3. ל. גינצבורג, **גנזי שכתר**, ב', ניו יורק, 1929, עמ' 47.

דימוי מעין זה של הישיבה חוזר גם מאה שנים מאוחר יותר בדבריו של ר' שמואל בן עלי, גאון ישיבת בגדד במחצית השנייה של המאה ה-12.

וכך כותב הגאון באיגרתו:⁴

"...ובזה אמרה המשנה: משה קיבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע – לזקנים, וזקנים – לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה והשתלשל זה עד שהגיע אלינו. הרי הישיבה היא מקום משה רבינו, ובה תושלם דת ישראל, וכל מי שחולק עליה הרי הוא חולק על אדון התורה שהוא מקומה וְחֵלֵק עַל מֹשֶׁה רַבֵּינוּ עִי"ה אֲשֶׁר הִיא כְּסֵאוֹ. וכבר צוה ה' בתורה בפירוש לאמר: "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט, אשר יהיה בימים ההם". ואמרה המשנה, שכל בית דין ובית דין שיעמדו לישראל הריהן כבית דינו של משה" וכו'.

מתוך גישה זו נוכל להבין את גינוני הכבוד והטקסיות המלכותית, שהיו נוהגים בישיבת בגדד: לדוגמה, מינוי הגאון היה מלווה בטקס, שדמה כמעט להכתרת החליף. הגאון היה יושב במושב מלכותי, לבוש בגדי זהב, וביתו היה כמו אחד מארמונות בגדד.

את ר' שמואל בן עלי וביתו – תיאר ר' פתחיה מרגנשבורג, שיצא מפראג לסיבובו בארצות המזרח.

וכך תיאר:⁵

"...וראש ישיבה בבגדד, ר' שמואל הלוי בן עלי ראש ישיבה, והוא שר ומלא חכמה ותורה שבכתב ותורה שבעל פה וכל חכמת מצרים, ואין דבר נעלם ממנו ויודע שְׁמוֹת (=השמות הקדושים בקבלה) וכל התלמוד יודע הגירסה וכו'. ויש לראש הישיבה כאלפיים תלמידים בפעם אחת, וסביביו – חמש מאות ויותר וכו'. ובית גדול יש לראש ישיבה ומחופה במעילים, והוא מלושב בגדי זהב, והוא יושב למעלה" וכו'.

אותו ר' שמואל בן עלי כותב איגרת אל רבני קהילת צובה, ובה הוא מבקש מהם לקבל את פניו של חתנו, ר' זכריה, אב בית הדין של הישיבה, ולכבדו בכל גינוני-הכבוד האפשריים:

וכל המעיז פניו כנגדו ינידהו ויבדלהו ויקהילתו (=ינדהו ויבדילהו) כי דְּבָרָו דְּבִרְנֵנוּ, נִדְוֹ – פְּיָדְנוּ, וּכְבֹדָו – כְּבוֹדְנוּ, והמבורך מפיו – מבורך מפינו וכו' ועל הקהילות, ברוכים יהיו, כאשר ישמעו בבואו אליהם שיצאו לקראתו ולקדמוהו (=ויקדמוהו) בסבר פנים יפות, וְיִפְגְּסוּ בְעַם רַב בְּכַבֹּד, וכאשר יבוא אל בית הכנסת, יקראו לפניו, וישב בכבוד במושב הָדוֹר ומצעות נאות – כראוי לאבות בתי דינין, וכסת – אחריו. ויש לו טבעת לחתום בה שטרות וכו'. ואתם, אחינו נכבדנו (=נכבדינו) וכו' לא תצטרכו לצוות אתכם לעשות חובת חכם נכבד כחמודנו חתננו⁶ וכו'.

תפיסה זו של הישיבה, של מקומה ושל ייעודה – הכתיבו בהכרח גם את הסדרים הפנימיים ששררו בה, את היחסים ואת דרכי המשא ומתן הלימודי בין הרב לבין התלמידים, ובעיקר – את כוח היצירה שהיה בה.

4. ש. אסף, קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו, ירושלים תר"ץ, עמ' 51-52 (בתרגום מערבית ע"י המהדיר).

5. סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג, קרקא, תרנ"ו, עמ' 6.

6. ש. אסף, קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו, ירושלים, תר"ץ, עמ' 49 (מתורגם מערבית).

בתיאור של ר' פתחיה את ישיבתו של ר' שמואל בן עלי בבגדד – כבר ראינו, שמצד אחד, הוא מלא הערכה והתפעלות מן הגאון, שהוא "מלא חכמה ותורה שבכתב ותורה שבעל פה וכל חכמת מצרים, ואין דבר נעלם ממנו ויודע שְמוֹת וכל התלמוד יודע הגירסה וכו' ויש לראש הישיבה כאלפיים תלמידים בפעם אחת וסביביו חמש מאות ויותר".

וכן – שומעי לקחו והקהל כולו: "אין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס, שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים ונקוד וחסרות ויתרות, כי החזן אינו קורא בתורה אלא מי שיעמוד לספר תורה".

מצד שני, מתאר ר' פתחיה את דרך הלימוד וחילופי הדברים בין ראש הישיבה לבין התלמידים: "והוא יושב למעלה, ותלמידיו יושבים על הקרקע, והוא אומר למתורגמן, ומתורגמן אומר לתלמידים, והתלמידים שואלים מן המתורגמן, ואם אינו יודע, ישאל המתורגמן לראש ישיבה" ⁷ וכו'.

לפי האמור לעיל, מסתבר, שקיים מרחק של כבוד בין הרב לתלמידיו.

תיאור דומה של סדרי הלימוד בישיבה הבבלית – עולה גם מדבריו של חכם, שחי במחצית הראשונה של המאה ה-11 בארץ ישראל ובמקומות אחרים, והוא ר' נתן, אב הישיבה. וכך הוא כותב: ⁸

"...זה סדר ישיבתם: ראש ישיבה עומד בראש, ולפניו – עשרה אנשים, והיא הנקראת דְּכָא קמא (=השורה הראשונה) ופניהם – אל פני ראש ישיבה, והעשרה יושבין לפניו: שבעה מהן – ראשי כלות, ושלושה חברים וכו'. לפני כולם – אל פני ראש ישיבה. וכל התלמידים יושבין אחריהן, ואין אחד מהן מכיר את מקומו, אבל השבע שורות – כל אחד ואחד מכיר את מקומו, ואין אחד מהן יושב במקום חבירו וכו'. והשורה הראשונה גורסין לפניו, ושאר השורות שומעין ושותקין. וכשמגיעין למקום, הַצְרִיךְ להם לדבר, ידברו בו בינם לבין עצמם, וראש ישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם. ואח"כ קורא והם שותקין ויודעין, שכבר הבין מחלוקתם וכו'. והכל מכבדין את ראש ישיבה ושואלין אותו פתרון. ואין אחד מהם יכול לדבר בפניו, עד שיתן לו רשות" וכו'.

מקריאת התיאורים הללו ניתן להסיק בבירור דבר אחד:

בישיבה הבבלית לא היה משא ומתן דיאלקטי של ממש של חבורת לומדים, שאנו מוצאים בישיבות האמוראים.

לעומת זאת, אצל אמוראי בבל אנו רואים את הישיבה רותחת ורוגשת: זה הסיק הלכה חדשה מתוך משנה או ברייתא, וחברו הקשה עליו ואחר השיב, ושוב בא חבר נוסף ודחה תשובתו, ועוד אחד בא והביא סיוע.

את כל זה קשה לראות בתיאורים אלה של הישיבה הבבלית בימי הביניים:

ראש הישיבה שם אינו פותח בדיון ואינו מחוה דעתו בתחילה, אלא בני השורה הראשונה פותחים ומביעים דעתם (כמו בסנהדרין, שמתחילין מן הקטן), כדי שלא יצטרכו לחלוק על ראש הישיבה. רק בתום הדיון, אחר ששמע ראש הישיבה את דבריהם, הוא אומר את דעתו הפסוקה והסופית, ואין אחר דבריו – כלום.

7. **סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג**, קרקא תרנ"ו, עמ' 6.

8. נויבאור, **סדר החכמים וקורות הימים**, **סדר עולם זוטא**, אוקספורד, תרנ"ג, עמ' 87-88.

אם נרצה להסיק מכל זה על כוח היצירה תוך כדי שימוש במונחים הַגְלִיאָנִים, נוכל לומר, שמכיוון שנעדר כאן אותו תהליך של המבנה הלוגי: תזה – אנטיתזה – סינתזה, נפגע מאד כוח היצירה והפריצה למחוזות מחשבה חדשים.

בסוף סקירתנו זאת על אופיה ועל מעמדה של הישיבה הבבלית – נזכיר, בקיצור, עוד שני עניינים, שהם נגזרות כמעט ודאיות ממצב הישיבה והסדרים שנהגו בה:

הראשון הוא, שכמעט ודאי הדבר, שזהו הרקע לביקורתנו הנוקבת של הרמב"ם באיגרתו המפורסמת כנגד ר' שמואל בן עלי (בלי לנקוב בשמו).

וכך כותב הרמב"ם כנגד אותו אדם ...

"שגדל מקטנותו על כך שאין בדור כמותו, וסייעוהו הַזְקָנָה ורום המעלה והייחוס והעדר האנשים, היודעים להבחין בארץ ההיא, והצטרפותו לבריות להכניס בלבם אותה השטות האומללה, שבני אדם כלם מצפים לדבר, הנשמע מן הישיבה, או לכיבוד בשם וכל אותם ההבלים, אשר היו להם לטבע. איך ידמה הבן, שהוא יגיע למדרגת האמת, עד שיכיר חסרונו ויעקור כבודו וכבוד בית אביו? זה מה שלא יעשהו איש כמותו, ולא מי שהוא יותר שלם ממנו: ..."

עם זאת, מעניינת מאד התייחסותו של הרמב"ם לעניין היחס של התלמיד אל רבו:

לעניין זה הקדיש הרמב"ם את כל הפרק החמישי בהלכות תלמוד תורה שבספר המדע במשנה תורה. כל הקורא בדבריו שם מתרשם בבירור, שהרמב"ם דורש מתלמיד, הלומד תורה מפי רבו, ראת כבוד מופלגת:

שורה שלמה של הלכות והנהגות, שקבע שם הרמב"ם, דורשת מן התלמיד לראות ברבו דמות-על אידאלית מורמת מעם, שעל-פי הוראותיו ומעשיו – מעצב התלמיד לעצמו את דמות עולמו הרוחני. אנו חייבים להדגיש, שהרמב"ם השכיל למתוח קו ברור בין דרישות אלו לבין מה שהיה נהוג בישיבות בבל בימיו. בשום מקום לא הגביל הרמב"ם את התלמיד בביקורת, בהבעת דעה עצמית, בנכונות לשאול, להקשות ולקבל תשובה, ואף להקשות עליה, אם זו לא נראית בעיניו. כל זאת – בלי לגרוע במאומה מן הדרישות הקפדניות של הרמב"ם מהתלמיד – לנהוג כבוד ברבו.

בכך הראה הרמב"ם, שהוא מבין יפה, שעל מנת להבטיח את המשך התפתחותו של לימוד-התורה ואת המשכה של היצירה התורנית – אסור, בשום אופן, להגביל את התלמיד במשאו ובמתנו עם רבו – בביקורת היוצרת והבונה (לא המקנטרת) – וְהַעֲמִידָה על דעתו, עד שיתבהר העניין.

בכך תרם הרמב"ם, תרומה, שאין ערוך לה, להתפתחות היצירה התורנית.

ומעניין זה – לעניין אחר, קרוב אליו, והוא השאלה, שכבר הרבו לעסוק בה גדולי חוקרינו: מדוע, במשך מאות שנות גאונותם – לא חיברו הגאונים פירוש מקיף לתלמוד?

בשאלה זו כבר עסקו הרמב"ם והמאירי, וכן – החוקרים החדשים: הרב שמחה אסף, שלום בארון, ש.ז. הבלין ואחרים – כל אחד בדרכו שלו.

פרופ' אברהם גרוסמן בספרו **חכמי צרפת הראשונים** – הסביר זאת על רקע ייעודה של הישיבה הבבלית וסדריה, כפי שתוארו לעיל:

9. י. שילת (מהדיר), **אגרות הרמב"ם**, כרך א', ירושלים, תשמ"ז, עמ' שג.

כיוון שראש הישיבה ראה את עצמו כמנהיג הדור, והישיבה הייתה בעיניו מוסד של ההנהגה העליונה, הרי שכל העבודה – הן בתחום הפירושים והן בתחום הפסיקה – צריכה להישאר בתוך כותלי הישיבה פנימה. כתיבת פירושים והפצתם הייתה גורמת להוצאתו של התלמוד לרשות הרבים במקום שיד הכל ממשמשת בו (וגרוע מזה – חשיפה לאפשרות של הבנה מוטעית של הפירושים), ובכך תהיה פגיעה במעמדה ובייעודיה של הישיבה כמוסד ההנהגה המרכזי של האומה.¹⁰

2. ישיבות צרפת: מעמדן ומקומן בחברה היהודית ודרכי הלימוד וההוראה שנהגו בהן

בכל אחד מן התחומים, שבדקנו לעיל, בישיבות בבל: מעמדן ומקומן בחברה היהודית, טיב היחסים בין החכמים לבין התלמידים וכן דרכי הלימוד וההוראה שנהגו בהן – בכל אלה היו ישיבות צרפת, ובמידה פחותה – גם הישיבות בגרמניה, שונות לחלוטין מישיבות בבל. להבדלים אלו הייתה השלכה ישירה על פריחת היצירה שהייתה בהן.

בישיבותיהם של רש"י בטרואה ושל רבנו תם ברמרו ושל רבינו יצחק בר שמואל בדמפיר – לא רווחה התפיסה, שהישיבה היא כעין הסנהדרין הגדולה, שממנה יוצאת תורה והוראה לכל ישראל.

במקום זה שררה בישיבות אלו אווירה של לימוד תורה לשמה – מתוך דיבוק חברים ומתוך ניסיון לרדת אל חקר האמת במשא ומתן דיאלקטי, שבסופו יוצאת האמת לאור. לישיבותיהם של רש"י וצאצאיו – באו תלמידים מכל ארצות אירופה הקרובות והרחוקות, ובין תלמידיו של רבנו תם אנו מוצאים תלמידים, שבאו מביהם (=בוהמיה), מרוסיה, מאנגליה, מאיטליה ומכל הארצות הקרובות והרחוקות. בשום אופן לא הייתה זו קבוצת עילית של תלמידים, השייכים לקבוצה מצומצמת של משפחות מיוחסות, שיועד לתפקידי הנהגה.

רבנו תם עצמו מעיד על רבנו גרשום מאור הגולה, גדול הדור במאה שלפניו, שלמדו לפניו גדולי נרבונה וספרד ואיטליה (אם כי אין אנו יודעים, מי היו חכמים אלוה). אין טקסיות כל שהיא במינוי ראש הישיבה, ואין כל עדות על מינוי פורמלי כזה של אדם מסוים להיות ראש ישיבה. עדות עקיפה לכך היא העובדה המובאת, דרך אגב, אצל ר' ישראל איסרליין ב"תרומת הדשן"¹¹, כי בגרמניה שום חכם אינו נפטר מלשאת במס עם הקהל, ואין הציבור משלם את המס בעבורו, זולת באוסטרייך (=אוסטריה), שפטרו את ראש הישיבה, ובגליל ריינוס (=ישיבות גרמניה העתיקות) – גם זה לא היה. אין עדויות שכמו בבבל – ראש הישיבה יושב למעלה, והתלמידים יושבים לפניו בשורות למטה; להפך, תשובותיו של רש"י מצביעות על קרבה בלתי אמצעית ויומיומית בין הרב לתלמידיו, לא רק בבית-המדרש, אלא גם בתוך הבית ובנסיעות מעיר לעיר. עדויות על קרבה בלתי אמצעית בין הרב לתלמידיו – מצויות לרוב הן אצל רש"י על רבותיו והן אצל תלמידיו רש"י על רבם:

באיגרת לרש"י, שכתב רבו, ר' יצחק ב"ר יהודה, הוא מעיד:

"על ניקור הצבי והאייל, על ידי היה מעשה. וכבר הייתי יושב בביתו של רבינו זכור לטוב (=הכוונה היא לר' אליעזר "הגדול", ראש ישיבת מגנצא אחר פטירתו של רבנו גרשם מאור

10. א. גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 429-436.

11. ר' ישראל איסרליין, **פסקים וכתבים** (נדפס יחד עם "תרומת הדשן"), ויניציאה, רע"ט, סימן שע"ב.

הגולה), וְנִקְרָו לוֹ אֵיל לְצוֹרֶךְ שְׂמַחַת בְּתוֹ. וְרֵאִיתִי, שְׁלֹא נִטְלוּ מִן הַיֶּרֶךְ, כִּי אִם גִּיד הַנְּשָׂה לְבַד. וְרַבִּינוּ הָיָה מִתְעַסֵּק בְּדַבְרִים אַחֲרִים וְלֹא הִרְגִישׁ בְּדַבְרֵי. וְהָיָה לְבִי נֹקֵף, אִם אֹמְרָה, שְׁלֹא אֵהִיָּה כְּמִוְרָה לְפָנַי רַבּוּי.¹²

כְּמוֹ-כֵן קִיַּיִמַת עֵדוּת שֶׁל תַּלְמִיד רִשְׁיִי עַל רִשְׁיִי וְעַל-יַחְסוֹ לְרַבּוּ, ר' יַעֲקֹב ב"ר יֶקֶר :
"וְרַבִּינוּ (=רִשְׁיִי) סִיפֵר לָנוּ מַעֲשֵׂה, שֶׁהֵבִיא גּוֹי חֲבִית שֶׁל יֵין לְיִשְׂרָאֵל בְּגֵרְמִיּוּשָׁא וְהִתְחִיל רַבּוּ, הֵרִי יַעֲקֹב בְּר' יֶקֶר, לְהַבְרִיחַ אֶת עֲצָמוֹ, כְּדִי שְׁלֹא יִשְׁאַלְהוּ לְהוֹרוֹת עַל הַיֵּין וְרַדְפוּ אַחֲרָיו מִוְרֵי וְרֵי שְׁלֵמָה (=בְּר' שְׁמִשׁוֹן, מְרֵאשֵׁי יִשִּׁיבַת וּוְרַמִּיזָא בְּסוּף הַמָּאָה ה-11) עַד שֶׁהִשְׁיִגוּהוּ וְשָׂאֻלוּ אֶת פִּי, וְאָמַר לָהֶם : מוֹתֵר."¹³
מִכָּאֵן לְמַדִּים, שֶׁשְׁנֵי תַלְמִידָיו, רִשְׁיִי וְרַשְׁבִּי"ש, נִסְעוּ עִמּוֹ לוֹוֶרְמִיזָה, כְּשֶׁמְקוֹם מוֹשְׁבּוֹ הִקְבּוּעַ הָיָה בְּמַגְנָצָה.

בְּמִיּוֹחַד מְרֻבּוֹת עֵדוּיּוֹת כֹּאֲלֵה עַל רִשְׁיִי עֲצָמוֹ מִפִּי תַלְמִידָיו :
דוֹגְמָה נָאָה לְכֵךְ הוּא סִיפּוֹרוֹ שֶׁל רַבִּינוּ שְׁמַעִיָּה, תַלְמִידוֹ הַקְּרוֹב בְּיוֹתֵר שֶׁל רִשְׁיִי :
"רֵאִיתִי פַעַם אַחַת אֶת רִשְׁיִי, שֶׁהָיָה מִתְפַּלֵּל בְּלֹא חֲגוֹר, וְתַמְהָתִי וְאִמְרַתִּי : מָה זֶה שֶׁהוּא מִתְפַּלֵּל וְהוּא לֹא חֲגוֹר מִתְנַיִם."¹⁴

אוֹ : "כִּשְׁהָיָה רַבִּינוּ רוּחָץ בְּמִים חַיִּים אוֹ בְּחַמִּין, מֵהִרְהַר הָיָה בְּהֵן, וּבְלֵבֵד שֶׁהָיָה עוֹכֵר הַמִּים בְּרַגְלָיו."¹⁵

וְכֵן : "רַבְּנֵנוּ הָיָה נוֹהֵג כִּשְׁהָיָה רוּחָץ בְּגִיגִית בְּמִים וְרָצָה לֵאכּוֹל, הָיָה שׁוֹקֵעַ וְכוּ' וּבִירֶךְ הַמוֹצֵיא."¹⁶
וְעוֹד : "פַּעֲמִים רֵאִיתִי אֶת רַבִּינוּ, שֶׁהֵבִיאוּ לְפָנָיו עַל הַשּׁוֹלְחָן אֲגוּזִים מְטוּגְנִים בְּדַבְשֵׁי."¹⁷
"מַעֲשֵׂה שֶׁהָיָה בְּעֶרְבַת שֶׁבֶת שֶׁהָיָה מַעוֹנָן, וְהַדְּלִיק נֵר שֶׁל שֶׁבֶת, וְאֲחִי"כ זֶרְחָה הַשְּׁמִשִּׁי."¹⁸
"וְרֵאִיתִי רַבְּנוּ, שְׁלֹא קָרָא הַלֵּל דְּרֵאשׁ חֲדָשׁ עִם הַצִּיּוֹר וְקָרָאוּ בְּפָנָיו עֲצָמוֹ מִיוֹשֵׁב."¹⁹
"פַּעַם אַחַת שָׁכַח רַבִּינוּ וְלֹא אָכַל מִצַּת אֲפִיקוֹמָן לְאַחַר סְעוּדָתוֹ קוֹדֵם בְּרַכַּת הַמְּזוּן."²⁰

עֵדוּיּוֹת כֹּאֲלֵה, וְהֵן מַעֲט מֵהִרְבֵּה, מַעֲיָדוֹת, כִּי הָיִיתָה קְרִבָּה בְּלִתִּי אֲמַצְעִית בֵּין רִשְׁיִי וּבֵין תַלְמִידָיו. וְכֵךְ, כְּנֵרָאָה, גַּם בֵּין רִשְׁיִי לְבֵין רַבּוֹתָיו.

תַלְמִידָיו שֶׁהוּא בְּמַחֲצֵתוֹ לֹא רַק בְּזִמְן לִימוּדֵם בְּבֵית הַמְּדַרְשׁ, אֲלֵא הָיוּ אִתּוֹ בְּכָל עֵת – בְּשִׁבְתוֹ בְּבֵיתוֹ וּבְלִכְתּוֹ בְּדֶרֶךְ.

יֵשׁ גַּם עֵדוּיּוֹת, שֶׁבְּזִמְן מַחֲלָתוֹ שֶׁל רִשְׁיִי לַעֲת זְקֵנְתוֹ הָיָה נֶעֱזֵר בְּתַלְמִידוֹ – כְּדִי לְכַתּוֹב וְלַהֲעֵתִיק אֶת תְּשׁוּבָתוֹ לְשׁוֹאֲלִים.²¹

-
12. יי מיללער (מהדיר), **תשובות חכמי צרפת ולותיר**, וינה, תרמ"א, סימן ס"ט.
 13. שמואל דוד לוצאטו, **אוצר טוב**, למברג, תרל"ט עמ' 40.
 14. ישראל, שי אלפנבין (מהדיר), **תשובות רש"י** ניו יורק, תש"ג סימן רס"ב, עמ' 305-306.
 15. **שם**, סימן רס"ד.
 16. **שם**, סימן רס"ה.
 17. **שם**, סימן ר"ע.
 18. **שם**, סימן רע"ט.
 19. **שם**, סימן רפ"ט.
 20. **שם**, סימן ש"ד.

יחסים כעין אלה אינם רק בבחינת קוריוז היסטורי או עדות על אופיו הענוותני, החריג של רש"י בקרבתו לבריות, אלא יש בהם כדי להשליך על דרך הלימוד וההוראה בבית מדרשו. הייתה שם אווירה פתוחה ובלתי פורמלית, כפי שהייתה בכל בתי המדרש בצרפת ובגרמניה. על אף אופיו הצנוע והענוותני – רש"י אינו מהסס מלחלוק בעוז על רבותיו שלו:

בתשובה מפורסמת אחת, שהשיב רש"י לחתנו, ר' מאיר בר' שמואל, המכונה "אבי הרבנים", בעניין פלוגתת הריאה – כותב רש"י:

אני שלמה, אהובך, מודיעך, כי לא חזרתי בי, ולא אחזור בי, ולא נתיישבו לי דברי רבותי, ולא השיבו על דברי כי אם מן השפה ולחוץ, ועדיין אני מוסרם לצנועים. ואם לא מפני הצרה הגדולה, אשר הורעה בינותינו, הייתי שונה להם, אע"פ שלא ישמעו.²²

בסופה של אותה תשובה, שהעתיקה תלמידו הקרוב, רבנו שמעיה, לא יכול היה התלמיד להתאפק והוסיף הערה משלו: "ב'א וְרָאָה תוֹקֵף הָאֲרִיָּה, רִשְׁיִי ז"ל, וְנִימְקוּ – עִמּוֹ: כַּחַד דְּהִיתָרָא – עֲדִיף טַעֲמוֹ. עַכ"ל רבינו שמעיה מוטררי במחזור שלו".

ועוד דוגמה מרשימה:

במחלוקתו עם רבו, ר' יצחק הלוי, הוא אמנם פותח את תשובתו בכינוי כבוד – כתלמיד אל רבו: "יבושר שלום שר הבירה, עמוד הימיני, נר ישראל, רבינו יצחק הלוי": אך בגוף התשובה הוא חולק עליו בחריפות ודוחה את דבריו, ולבסוף הוא מבקש:

"ואל יוסיף מוריני על הטריפות, דאי אפשר לקבל וכו'. אמנם יִשְׁעֵן רבינו דבריו על ההלכה, ולא לאסור (=יאסור) לנו ספקות אחרות וכו' ויתן לב למה שקיבלנו ממנו. וחלילה למוריני לעשות סניגורין לדבריו – בְּבֵא לַפְּנֵי דְּבְרֵי אִמְתִּי".²³

באותו יחס עצמו המשיכו גם נכדיו ותלמידיו: רשב"ם ורבנו תם, ריב"ן, ר' שמעיה ואחרים. למרות הערצתם העצומה לרבם, רש"י, לאישיותו ותורתו – לא נמנעו מלחלוק עליו, כשחשבו, שהאמת היא אתם, ולא אתו.

אך חשובה יותר מן הפתיחות בתחום היחסים הבין-אישיים היא שיטת הלימוד המיוחדת, שהייתה נהוגה בישיבות צרפת וגרמניה:

תלמידים למדו תורה לפני רבותיהם – תוך כדי כתיבת פירושים "לפני" הרב.

הביטוי "לכתוב לפני" הוא מטבע לשון רווח בתקופה זו, הבא לציין, שפירושו של התלמיד הם על-פי פירושי הרב ועל פי השמועות ששמע מפיו.

כך, למשל, מתארים הראשונים את פירושו של ריב"ן (ר' יהודה בן נתן), חתן רש"י – כפירושים, שנכתבו "לפני רש"י".²⁴

כך היה המצב במאה ה-11 בישיבות גרמניה – בתקופה, שרש"י למד לפני רבותיו: ר' יעקב בר' יקר, ר' יצחק הלוי ור' יצחק בר' יהודה.

21. שם, סימן פ"א.

22. שם, סימן נ"ט.

23. שם, סימן ס' עמ' 63.

24. תשובות מהר"ם, דפוס פראג סימן שי"ח; הגהות מרדכי בבא בתרא סימן תרס"ה; ראבי"ה עירובין סימן שפ"ה.

בתקופה זו לא היה עדיין פירוש ערוך לכל מסכתות התלמוד או, לכל הפחות, לרובן. החכמים עודדו את תלמידיהם לכתוב פירושים לתלמוד ב"קונטרסים".

ה"קונטרס" הכיל פירושים, ששמע התלמיד ישירות מפי רבו (אצל רש"י באים פירושים כאלה בכינוי: "שמעתי"), או שמצא כתוב בקונטרסים אחרים (אצל רש"י: "מצאתי"), או פירושים משלו, או פירושים שהכניס למחברתו, לאחר שעבר למקום אחר ושמע פירושים מפי חכם אחר.

כך מוצאים אנו כתיבה בקונטרס "לפני הרב" – אצל רבו של רש"י, ר' יעקב בר' יקר, ש"פירש במסכת מגילה לפני המאור הגדול. מתקן (תקנות) לכולה גולה, רבנא גרשם זכרונו לברכה".²⁵

לפעמים כינו את מחברת הפירושים הזאת במלה "יסוד" כגון: "התוקע לשיר (או: לשיד) יצא".²⁶

על משפט זה בתלמוד כותב רש"י: "התוקע לשיר – לשופר ולזמר. כך שמעתי מפי מורי הזקן. וביסודו שלמורי, ר' יצחק בן יהודה, ראיתי: התוקע לְשָׁד – להבריא רוח רעה מעליו".²⁷

לא זו בלבד, שרש"י עצמו היה מעודד את תלמידיו לכתוב פירושים לפניו, אלא שאנו מבחינים אצלו בתופעה חסרת תקדים:

הוא היה רגיל לשתף באופן פעיל את תלמידיו הקרובים בכתיבת פירושי שלו ובהגהתם, ובמיוחד אמורים הדברים על ר' שמעיה, תלמידו הקרוב.

על כך מעיד ר' שמעיה עצמו במקור הבא:

"לפני בני ישראל" (במדבר ל"ב, יז) – בראש גייסות, מתוך שגיבורים היו, זהו ראובן וגד שקיימו תנאם. ציווני רבינו להגיה. כך כתב רבינו שמעיה".²⁸

במקום אחר מצאנו עדות מפי רש"י עצמו:

על פירוש פסוק ביחזקאל פרק מ', כותב רש"י בתשובה:

"...מכל מקום, אני טעיתי באותו פירוש וכו' וכן פי (=פירשתי) בסוף הענין וכו'. וסתרו דבכי זה את זה. ועתה עסקתי בה עם אחינו, שמעיה, והגהתי".²⁹

דוגמאות כאלה מפוזרות בתשובות רש"י ובכתבי תלמידיו.

סיכום

דומה, שהצטברות העדויות שהצגנו כאן – מצביעה על העובדה, שדרכי הלימוד בישיבות צרפת (ובמידה פחותה יותר – בגרמניה) היו שונות לחלוטין מאלו שנהגו בישיבות בבל:

במקום שיטת לימוד מקובעת, סמכותית מאד, שבמהלכה ראש הישיבה שומע את הדעות השונות ולבסוף פוסק ומכריע ואומר דבריו בצורה של הלכה פסוקה, שאין עליה עוררין – הרי

25. ש' הורוביץ (מהדיר), **מחזור ויטרי**, נירנברג, תרפ"ג, סימן ש"ט.

26. ראש השנה כ"ח ע"א.

27. רש"י שם ד"ה התוקע.

28. עדותו של מעתיק כת"י לייפציג 1 (מאמצע המאה ה-12), שהוא כתב היד הקדום ביותר של רש"י לתורה.

29. ישראל ש. אלפנבין, **תשובות רש"י**, ניו יורק, תש"ג, סימן ח', עמ' 5.

בישיבות צרפת וגרמניה נהגה שיטת לימוד הרבה יותר פתוחה, הרבה יותר אקטיבית ומבוססת הרבה פחות על סמכותיות קבועה:
הייתה אצלם למידה של חברות לומדים חיה, משא ומתן דיאלקטי ובמונחיו של הֶגֶל הייתה הצגה של תזה, אנטי־תזה וסינתזה, ובעיקר: לכל המשתתפים הייתה שאיפה אחת להגיע אל חקר האמת.

היחסים בין הרב ובין התלמידים התאפיינו בפתיחות רבה בתחום היחסים הבין-אישיים, ועוד יותר – בתחום הלמידה הפעילה: הרב עודד את תלמידיו ללמוד באמצעות כתיבת פירושים בקונטרסים, ובאלה הוצגו כמה אלטרנטיבות פרשניות על יתרונותיהן וחסרונותיהן.
אצל רש"י יש עדויות, שהוא שיתף את תלמידיו בכתיבתו היוצרת, בהעתקה, בהגהה וגם בביקורת על גוף פירושו.

שיטות כאלה הביאו, ללא ספק, להמרצת כושר היצירה בישיבות.
ניתן לשער, כי בכך יש לראות את אחד הגורמים העיקריים לפריחה חסרת-התקדים בלימוד-התורה בצרפת ובאשכנז בתקופה זו.